

*Томаш Вісліч
(Варшава)*

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1989–2009 рр.: ДУЖЕ СУБ'ЄКТИВНІ ПІДСУМКИ

Беручись за підсумовування польської історіографії останніх двадцяти років, визнаю, що не розумів, що роблю. Підштовхувала мене до цього завдання необхідність синтетичного і методичного формулювання рефлексій на тему польської історіографічної практики, в якій сам я беру участь майже від початку описуваного періоду, а також можливість порівняння її з теорією історії і реалізаціями останньої у світовій науці, особливо англо-саксонській і французькій, що становить один з об'єктів моїх власних наукових досліджень.

Натомість я став перед проблемою, про яку підзабув – перед потребою написання історії сучасності. Це є потужний виклик для історика ранньомодерних часів, особливо для його норм наукової об'єктивності, методів доведення і верифікації гіпотез.

Не маючи виробленої думки на тему методології історичного дослідження сучасності, вирішив надати моєму підсумку історіографії останнього 20-ліття радше форму есею, аніж історіографічного опрацювання. Власне тому читач не знайде у ньому ані жодних прізвищ, ані списку назв історичних творів, котрі увійдуть до історії науки, не буду я також ані аналізувати видатні опрацювання, ані реферувати рецензії і контррецензії, що вміщалися на шпальтах фахових періодичних видань. Усім цим наше середовище живе щоденно, усе це постійно ще пам'ятаємо і завжди тут не нам судити, що з того залишиться для нащадків. Натомість пропоную мої суб'єктивні підсумки явищ, котрі характеризували середовище польських істориків протягом останніх двадцяти років і знаходили вираз як у наших книжках і статтях, так і дискусіях – публічних і цілком неформальних, а також у суспільному сприйнятті нашої праці.

Часті в останні часи підкреслювання будь-яким автором суб'єктивності його історичного опрацювання, які ще частіші у

випадку інших гуманістичних і суспільних наук, можна визнати за прояв наукової гречності – як вираз свідомості, наскільки вельми неадекватним для тих царин є позитивістський взірєць наукової об'єктивності. Така настанова виникає з простої констатації, що ліпше формулювати тези, розуміючи власну суб'єктивність, аніж у фальшивому переконанні в їх об'єктивності. Утім, вимагає це ясного окреслення свого вихідного пункту, визнання як перед собою, так і перед читачем щодо наявності зовнішніх спонук, котрі можуть формувати погляди і дослідницькі методи автора.

Далі мушу визнати, що останні двадцять років польської історіографії спостерігаю ніби із середини. У 1989 ж бо році вже студював у Варшавському університеті, а з 1994 р. працюю в Інституті історії Польської Академії наук (ПАН), а згодом також став працівником історичного факультету Варшавського університету.

Історії навчався в системі наставник-учень, де по вчителю спадкується – до певної міри – як метода досліджень, так і розуміння обраної дисципліни. Мене поза сумнівом сформувала інтелектуальна атмосфера історичного факультету Варшавського університету на переломі 1980–1990-х років, а коли б мав називати своїх вчителів, то були б це Александер Гейштор, Генрік Самсонович, Антоній Мончак, а в Інституті історії ПАН: Марія Богущька і Станіслав Биліна. Як видно з цього переліку, мої наставники репрезентували різні методики, різні епохи та різні предмети зацікавлень. Одна річ усе ж таки їх єднала – вони не лише чудово орієнтувалися у світовій історіографії, вони її співтворили.

Напевно також і тому у нижченаведеному шкіді концентруюся на відношенні польської наукової історії до тенденцій, що існують у світовій науці. Хтось скаже, що національна історіографія має обов'язки передусім щодо власного народу. Я на те відповім, що найліпше йому прислужися, вписуючи свій народ до глобальної історії.

При вступі треба також зауважити, що багато проблем, які торкаються польської історіографії, стосуються історичних наук по всьому світу. З цієї точки зору, різниця між національними

історіографіями полягає у певних відмінностях поводження із викликами, котрі стають перед історією як наукою, а відмінності ці виникають звичайно із впливу локальних наукових традицій. Бо глобалізація історичних наук насправді вже довершується, але на тлі інших дисциплін наукових є це явище досить свіжої дати. Його початки можна шукати сорок-п'ятдесят років тому, але набрало воно значення практично тільки разом із технологічними і політичними переминами останніх двох десятиліть – інформаційна революція, європейська інтеграція, а також світовий успіх англосаксонської мови і культури (особливо в американському виданні). В результаті історики по всьому світу стають перед подібними проблемами, але розв'язуючи їх, покликаються у меншому або більшому ступені на локальні традиції і наукові культури, а також підлягають впливам локальних суспільних і політичних відносин.

У загальній історії історіографії найважливішою подією останніх десятиліть ХХ ст. стала постмодерністська критика історії, котра підважила підстави існування нашої дисципліни і змусила до рефлексії щодо її наукової вартості. Історія аж до початку 1970-х років залишалася на маргінесі методологічних дискусій у науці, втішаючись ліченою тисячоліттями дослідницькою традицією, соціальним престижем і широкою популярністю серед дилетантів. Утім таки, спростування міфів модерної науки знайшло вельми вдячний об'єкт критики власне в історії – не без підстав добачили в ній науку, надзвичайно податливу щодо ідеології; науку, що робить далеко йдучі висновки на підставі непевних передумов; і передусім – що постмодернізму вельми пасувало – науку, цілком виткану з текстів, котрі становлять як джерельний матеріал для історика, так і результат його праці.

Постмодерністична критика закинула історіографії її риторичний, а не емпіричний характер і вказала їй місце поруч із літературними фікціями і ідеологічним дискурсом. Тому найбільшим викликом для істориків 70-х і 80-х років ХХ ст. було визначення відношення до цієї критики і переформулювання фундаментальних засад історичного пізнання. Плодом цього стала поява багатьох теоретичних праць, а також і розмноження

дослідницьких стежок, що обирались істориками у своїх опрацюваннях.

У польській історіографії з-перед 1989 р. власне не вдалося зауважити, що існують проблеми поставлені постмодернізмом. Можливо, впливало це з факту, що на методологію досліджень польські історики найохочіше дивились крізь призму французької школи «Аннали», котра також аж до схилку 1980-х років ігнорувала застереження постмодернізму, бо і насправді цілили вони головним чином в політичну історію типову для XIX століття («позитивістичну»), щодо якої школа «Аннали» знаходилася у радикальній опозиції.

Відлуння дискусії з постмодернізмом досягли польської історіографії тільки на початку 1990-х років, призводячи або до радісного прийняття постмодерністських тез, або, і значно частіше, до безрефлексійного їх відкидання у переконанні, що проблема ця вже є власне неактуальна і розв'язана світовою методологією історії. Найчастішою однак реакцією був брак реакції взагалі, так ніби дискусія, котра переорала західні історіографії, цілком не мала стосунку до польської історіографії.

Брак рефлексій щодо епістемологічних застережень постмодернізму призводив, однак, до цілковитої безпорадності багатьох польських істориків навіть у найпростіших дискусіях на цю тему. Перебуваючи у переконанні, що історія служить для встановлення «як то було насправді», в обличчя будь-яких пізнавчих проблем вони були у стані ствердити лише, що власне невідомо, як це було, або вперто подавати міфи як історичні факти. Відтак, ігнорування постмодернізму призводить нерідко до його найкращої, хоч і несвідомої, реалізації – до пізнавчого релятивізму і творення образу минулого з фікційних мотивів.

З перспективи часу видно, що постмодерністська критика не зробила кривди історії як науці, навпаки – збагатила її теорію, запровадила нові теми досліджень, такі як дискурс, емоції, історії груп меншостей і підлеглих, звернула увагу на літературні і риторичні шари джерельних переказів, і насамкінець нагадала історикам, що вони також послуговуються засобами літературними, пишучі свої роботи. Відтак, на початку XXI ст. важко трактувати постмодернізм як загрозу для історії, легше

вже її не добачати – все одно його лезо нині виразно затупилося. Утім, така позиція має утворюватись швидше з переосмислення закидів і ствердження власної дослідницької методи, а не з ігнорування, котре веде до ізоляції не лише від певних напрямків історичних досліджень, але також і від інших сучасних гуманістичних і суспільних наук.

Тимчасом, польське історичне середовище не пройшло через дискусії на цю тему, такі, які розгорілися свого часу в США, Франції, Англії або Німеччині. І зараз хіба вже запізно, аби таку дискусію пробуджувати. Був для того час двадцять років тому, однак, тоді займали нас інші події. Через це польські історики мусять проходити цей етап самотньо, у зіткненні із західними опрацюваннями і теоретичними текстами, і, безумовно, буде це процес розтягнутий у часі.

Бо не приховуватимемо, що прагнучі брати участь у глобальній спільноті істориків – а є це питання не лише престижу польської науки, але і також фінансування досліджень – польські дослідники будуть змушені застосовувати дослідницькі методи порівняльні із тими, котрі становлять нинішній стандарт світової науки. Поруч із теоретичним увиразненням, котре можна визнати за найтривалішу спадщину постмодерністської критики, підставовою вимогою є в цьому випадку інтердисциплінарність досліджень. Та, у свою чергу, здається, впливає з програми школи «Анналів» – найбільш живої і плідної методологічно дослідницької течії в історіографії другої половини ХХ ст. Чимало можна написати про зв'язки польських істориків з Ф. Броделем, Ж. Ле Гоффом і цілим тим багатонаціональним середовищем, котре десятиліттями визначало найбільш авангардні напрямки розвитку історичних наук.

Дійсно, школа «Анналі» зазнала розкладу у 90-х роках ХХ ст., але її спадщина живе в методологіях історії суспільної і господарської, історії ментальності, історичної антропології та демографії. Не можна також забути, що це школі «Анналі» завдячуємо ми адаптацією такої антиісторичної методології як структурна антропологія або перших кроків постструктуралістів з Мішелем Фуко на чолі.

Не зважаючи на близькі наукові і приватні зв'язки польських істориків зі школою «Анналі» у 70-х і 80-х роках ХХ ст., маю,

утім, враження, що її спадщина була в Польщі після 1989 р. загублена. Відхід від кількісної історії та економічної історії, що підтримувались частиною середовища «Анналів», був у нас ніби швидший і більш радикальний, аніж у історіографіях Заходу, котрі також пережили в останніх десятиліттях розчарування цими методами. Економічна історія повертається до Польщі повільно і з іншого боку – інспірована американською кліометрією, натомість історична демографія, незважаючи на певні осягнення останніх років, міститься постійно на крайньому маргінесі польської історіографії. «Флагманський корабель» третього покоління школи «Анналів» – історія ментальності – також не знайшла в Польщі аж так багато наслідувачів, свідомих того, за що беруться, і, незважаючи на десятиліття критики цієї методики, вона безперервно подається в Польщі за свіжу і новаторську. Також не численні продовжувачі структуралістських методик в історії тішаються визнанням їх за авангардистів і справляють блискуче враження на молодих адептів історії.

Втрата спадщини школи «Анналі» у польській історіографії не стосується тільки і лише окремих дослідницьких методик, що постали за десятиліття в лоні цієї школи. Насправді, відхід від них відбувся по всьому світу, чи, можливо також, швидше на їх ґрунті виростили інші методики, що краще відповідають на питання сучасності.

Польські ж втрати спадщини школи «Анналів» торкаються до того ж і напрацьованих нею глибоких засад історичного ремесла, котрі надовго увійшли до спадщини світової історіографії. Належать до них ота інтердисциплінарність чи то зацікавлення осягненнями і методами інших гуманістичних і суспільних наук, активне відношення історика як до предмету дослідження, так і до джерельних переказів, а також переконання, що історичний факт нічого не значить без свого контексту, відтак завданням історика є встановлення історичного процесу і з'ясування його у наскільки можливо ширшій інтерпретаційній перспективі.

Не означає це, що такий підхід є чужий польським історикам. Авжеж, не важко знайти приклади його застосування, особливо в питанні інтердисциплінарності, котра часто вписується до

дослідницьких програм «на виріст», аби лише відповідати вимогам у грантових конкурсах (бо ж менеджери від науки вивчили поняття «інтердисциплінарний підхід» і жадають його незалежно від сенсовності його застосування). Проблема полягає однак у тому, що виведені з анналістичної рефлексії підстави творчої лабораторії сучасного історика не стали елементом професійної освіти істориків. Вони впливають лише з індивідуальної винахідливості вже на загал зрілих дослідників і нерідко вважаються за зайве новаторство.

Вочевидь, не хочу цим сказати, що опрацьована школою «Анналі» візія практики історичних досліджень є єдиною слухною і зобов'язуючою. Навпаки, існує чимало способів занять історією, котрі відповідають критерію науковості. Усі вони однак прив'язуються якимось чином до двох засадничих взірців: з одного боку до традиційної історичної оповіді літературного характеру, з другого ж – до модерністичної і сцієнтичної історії процесуальної, теоретизованої і плеканої середовищем «Анналі».

Польські студенти-історики пізнають зазвичай тільки той перший зразок як своєрідну «природну» методологію історії. Професійна спеціалізація концентрується на опануванні Ранкіанської критики джерела, нерідко на справді майстерному рівні, однак, у випадку інтерпретації і презентації результатів цієї праці вимоги обмежуються звичайно до компонування чогось, що можна назвати розширеним звітом з пошуків – у хронологічному чи предметному викладі. Методику цю репродукують далі у працях на чергові наукові ступені, лише тільки збільшуючи джерельну базу досліджень. Не будемо приховувати, що кандидати на наукові ступені приймають таку поетику нерідко із розрахунку, стараючись дати рецензентам якомога менше приводів до започаткування будь-якої інтелектуальної дискусії з автором праці. На жаль, методика ця буде дієва так довго, наскільки довго «історична оповідь» буде вважатися за методику «природну» і таку, що не вимагає від автора глибинної рефлексії над тим, чому він визнав за доречне застосувати її в даному випадку.

Але знов таки явище відмови в останніх десятиліттях від методик сцієнтичних, історії проблемної, тотальної і синтезу-

ючої на користь ідеографічної історичної оповіді стосується не лише польського історичного середовища, але й всієї світової історіографії. Утім, на Заході рух цей виникав передусім із привласнення принаймні деяких мотивів постмодерністської критики історії або відродження політичної історії під впливом неомарксизму. Натомість у Польщі за явище це відповідальним є головним чином те, що жартівливо можна назвати «синдромом IPN-у¹», котрий проявляється у переконанні істориків, що десь існує (або існувало) джерело, котре оповість, нам правду, і вистачить його відшукати, аби пізнати, «як то насправді було».

Переконання таке не виникло з нічого. Найбільшою зміною для історичного середовища, котру приніс 1989 рік, не була ж бо свобода наукових досліджень, адже історики продовжували свої багаторічні дослідницькі програми, плановані незалежно від політичної ситуації (дійсно знайшлися і опортуністи, котрі гвалтовно заміняли «Радянський Союз» на «Совецький Союз»² у своїх працях, але вірю, що це не вони задають тон польської історіографії). Натомість засадничою зміною було поступове одержання істориками доступу до закритих десятиліттями польських і закордонних архівів (головним чином з пострадянської зони). Для істориків, особливо тих, які займаються другою половиною ХХ ст., це був справжній подарунок долі. Їх ситуацію можна порівняти хіба що з поколінням старшим на понад століття, котре у другій половині ХІХ ст. розпочало систематичні архівні студії щодо історії часів до поділів Польщі, користуючись великими ресурсами документів, яких не торкалася доти рука історика. І так само як століттям раніше, відкриття архівів породило сотні розвідок і десятки джерельних видань (інколи фахово недопрацьованих), а зрештою також і синтетичні опрацювання. На жаль, треба визнати, що в опрацюванні цього моря нових архівних знахідок історики наслідують не лише ентузіазм своїх наукових предків з ХІХ століття, але – часто густо – також і їх дослідницькі методи та інтерпретаційні схеми.

Утворення Інституту національної пам'яті – поза сумнівом найважливішої інституції, що займається історією (з посталих після 1989 р.), – сканалізувало і зінститулізувало цей рух безмежного визнання історичного документу як джерела знання.

Не згадуючи вже про сумнівну деонтологічно ідею поєднання прокурорського уряду з дослідницькою інституцією, сама гадка, аби закрити цілу величезну категорію архівних документів і забезпечити ускладнену процедуру доступу, становила однозначне підтвердження політичної і суспільної ваги зібраних документів. Якщо додамо до цього щораз повторюваний медіальний спектакль «викрадання» і «оприлюднення» деяких документів з цього недоступного для пересічного обивателя резервуару, то таким чином постане новий ідеал історика, завданням якого буде вже не творення зрозумілої для читача цілісної візії минулого, а відшукання і публікація документів, які за самою своєю суттю мають мовити правду.

Ясна річ, не можна собі уявити студій над найновішою історією Польщі без інституцій типу Інституту національної пам'яті і в ньому з'являється чимало вартісних історичних праць. Що цікаво, працює у ньому і групка істориків, котрі у своїх дослідженнях (тих, що провадяться поза межами цієї інституції) застосовують методики відмінні, а часом цілком протилежні, методикам похідним від «синдрому IPN».

На жаль, синдром цей закоренився як певна дослідницька метода, що спрямована на відшукання в документах фактів, а не на розумінні їх сенсу, і вона вже позначилася на дослідницькій практиці загалу польських істориків. У найновішій історії рефлексія щодо інтерпретації джерел власне обмежується з'ясуванням, що є «правдиве», а що «фальшиве» у джерельному переказі. Не легко також знайти опрацювання, котрі ставили б собі за мету щось інше аніж «встановлення фактів». Далі більше, політична заангажованість частини дослідників призводить до того, що саме «встановлення фактів» стає їх інтерпретацією.

Утім таки, також і у випадку істориків інших періодів історії «синдром IPN» дає про себе знати. Історики XIX ст., і навіть раннього модерну також скористалися з відкриття архівів. Для багатьох з них нові джерельні матеріали означали збагачення джерельних підстав їх інтерпретаційної праці. Але знайшлися й такі, котрі саме відшукання нового і важливого документу визнали за увінчання своєї праці. Насправді, наскільки у випадку найновішої історії встановлення фактографії може мати

значення як пізнавчо-наукове, так і політичне або особисте для історика, наскільки у випадку давніших епох «синдром IPN» означає свого роду баналізацію досліджень: зведення інтерпретації історії до впорядкування (на загал хронологічного) «фактів». На додачу такі дослідження за самою своєю суттю приносять інформацію лише на тему політичної історії, що надає їй непропорційно велику вагу в нашому багатовимірному розумінні історії.

Постання і діяльність Інституту національної пам'яті знайшли відбиток також і в суспільному сприйнятті праці історика, оскільки ніде правди діти – дослідницька практика цієї інституції єдина, з якою має шанси зіткнутися неспеціаліст, а на додачу стала вона й предметом бурхливої публічної дискусії. З одного боку медіальний образ IPN підтвердив суспільне переконання, що метою праці історика є пізнання абсолютної правди про минуле. Таку мету поставила собі націоналістична історіографія XIX ст. і їй вдалося вмовити європейські суспільства у тому, що вона має певне знання, котрим обґрунтовувалися війни і масові вбивства у наступному столітті. Релятивізація історичної правди, що розгорталася в історіографії останніх кількох десятиліть, мала за мету, між іншим, вибити історичний меч з рук владців. У Польщі ситуація була дещо відмінна, оскільки тут історія десятиліттями мусила відігравати роль вартового правди відносно офіційної пропаганди, котра подавалася за історичну правду. Нам здавалося, що польська історія вийшла з цього конфлікту переможцем, гідно проводячи дослідження, здобуваючи поступово щораз більшу свободу дії і висміюючи пропаганду. На жаль, коли зникли обмеження, виявилось, що поляки мають досить мізерні знання про минуле, а на додачу є вони дивним, поліморфічним конгломератом комуністичної пропаганди, гідного знання, національних міфів і поп-культури. Не було б у цьому нічого тривожного – подібно виглядає знання про минуле усіх європейських суспільств. Проблемою є лише вага, якої цим уявленням надається у польській культурі, де історія – а не державна структура – є стовпом національної ідентичності.

З іншого боку, деякі дії і публікації істориків зв'язаних з Інститутом національної пам'яті (хоча може краще сказати: зі

сферою його діяльності) підтвердили публічно постмодерністську тезу, що історія є передусім політичним дискурсом або художнім творінням, котре надзвичайно умовляючим способом подається за правду. Ми – фахові історики – знаємо, що ця теза є неправдива, що так не повинно бути; але знаємо так само, що історик має право на свої погляди, але також і обов'язок оцінки минулого. Знаємо, що бачення минулого можуть різнитися і що прийнятий наукою абрис історії постає у полум'ї дискусій і підлягає постійним змінам і доповненню в силу розвитку науки. На жаль, не будуть знати про це наші читачі, якщо їх умовляти, що знаємо абсолютну і кінцеву правду про минуле. Звідти беруться, на мою думку, головні непорозуміння навколо найновшої історіографії в Польщі. Суспільна історична свідомість вимагає від дослідника, щоб той був кришталево чистим посланцем Правди історії. Але якщо він покаже, що має які-небудь погляди (а важко, щоб не мав), відразу зводиться до ролі політикана. Діє це і в інший бік: якщо історик має такі самі політичні погляди як і його читачі, то відразу те, що пише, авансує до ролі абсолютної історичної правди.

Сеймо коловорот, у який впала польська історіографія з Інститутом національної пам'яті на чолі: з одного боку обітниця дослідження, «як це було насправді», з іншої таки природна множинність поглядів і способів опису минулого. Це дуже негативно відбивається на науковому престижі істориків, котрі щораз частіше уважаються не за науковців, але за ідеологів по найму. Додамо до цього переконання про «природність» методології історичних досліджень, котрі дають підставу дилетантам для писання власних «історій», так само – або і більше – переконливих, як і професійні. У такій ситуації, на мою думку, немає іншого виходу аніж відмова від XIX-вічної утопії опису, «як це насправді було», і публічне, копітке з'ясування, чим нині різняться історичне знання від інших оповідей про минуле і яким чином до нього доходимо. Але, з цією метою самі мусимо це для себе усвідомити, а до поважної дискусії на цю тему ще не дійшло в польському історичному середовищі.

Отий брак дискусії в справі наукових стандартів історії і їх перемін перед лицем нинішнього розвитку гуманістики та інших

наук може виникати з дуже гострого поділу польського історичного середовища на практиків і теоретиків. Бо, з одного боку, історики залишили міркування теоретичні методологам історії: або безуспішно очікуючи від них вказівок, або з погордою ставлячись до їх спеціалізації як до вигаданої і непридатної. Натомість з іншого боку, методологи подбали про те, аби їх рефлексія була позбавлена будь-якого практичного значення і аби ізольовані у власному середовищі вони могли переповнюватися пихою від того, як сильно їх думка є «понад і поза» проблемами істориків. За винятком нечисленних ясних пунктів, польська методологія останніх двох десятиліть ігнорує те, що становить підстави активності історика, себто працю з джерелами. Діється так, може бути, тому, що більшість методологів, незважаючи на володіння науковими ступенями в царині історії, хіба ніколи не тримала у руках джерел і попросту чується певніше, реферуючи західні теоретичні опрацювання, аніж міркуючи, які висновки впливають з них для дослідника.

Не зважаючи на численні ініціативи примирення обох середовищ, розбіжності між істориками і методологами історії будуть, у подальшому, хіба що збільшуватися, взявши до уваги, прийняту в деяких польських академічних середовищах, систему підготовки теоретиків вже на рівні магістерських робіт. Тому історикам не залишається нічого іншого, як взятися особисто за теоретизування власного дослідницького досвіду, що здавна становить норму, наприклад, у французькій історіографії. Надію можна покладати також і на історію історіографії, котра в останні роки відходить від хроникарської реєстрації пам'яті середовища на користь аналізу історіографії в контексті сучасної їй культури, у тому числі наукової.

Метою повинно бути не лише повернення наукового престижу історії, але також переформулювання її ролі серед інших наук, що описують соціальну дійсність. Бо наразі, історія постійно служить іншим наукам лише для постачання прикладів з історії, а спосіб їх використання часто викликає жах у істориків. Обговорюваний (принаймні вже кільканадцять років) *historical turn* в суспільних науках якимось не змінив у Польщі ставлення наукового середовища до істориків і їх праці. Утім, можливо,

важко вимагати від інших розуміння специфіки нашої дисципліни, коли самі ми мало цікавимося тим, що рухає інші науки.

Може бути дає тут також знати про себе якийсь комплекс нижчості істориків щодо дисциплін, котрі пропонують менш літературний, більш «науковий» опис реальності. Видно це виразно в ролі, яку польські історики постійно приписують економічній інтерпретації історії, уважаючи її за важливішу і «правдивіше» хоч би ось від культурної, чи навіть політичної, у чому важко не додати якоїсь спадщини по марксистському економічному детермінізмі. Свіжої дати є натомість зростаюча повага до соціобіологічної інтерпретації, котра пропонує редукційну, але високосцієнтичну візію людини і суспільства, безкритично популяризовану польськими медіями. На щастя, в історичних опрацюваннях ще цього забагато не видно, хіба що у вигляді гикавки по соціальному дарвінізму.

Специфіка історії як науки полягає у тому, що з її досягнень можуть користати безпосередньо (себто без потреби тлумачення на повсякденну мову) не лише спеціалісти цієї дисципліни і споріднених наук, але також і т.зв. широкі кола громадськості, чи то кожна пересічно освічена людина. Суспільне зацікавлення історією, напевно, ані не зменшилося, ані не збільшилося протягом останніх двадцяти років. Зміни надійшли лише щодо рейтингу популярності деяких тем. Тим не менш, однак, оці двадцять років оприявнили загрожуючу нам небезпеку, що, може бути, вже невдовзі ані історія, ані фахові історики не будуть потрібні польському суспільству. Як я писав вище, польська національна ідентичність заснована на минулому і пам'яті. Але належить задати собі питання, чи ця підстава польської ідентичності є по суті історична і чи історики роблять якийсь внесок до її формування. Тут доходимо до проблеми, яку звикли називати історичною політикою, але по суті йдеться про суспільне використання історичного знання.

Проблема ця набрала величезної ваги протягом останніх двадцяти або тридцяти років по всьому світу разом із глобалізацією, свободою пересування і обміну ідеями у понаднаціональному світовому суспільстві, що формується. Ксенофобна

ідеологія національної держави у цих умовах попросту перестала діяти, а суспільству загрозувала втрата колективної пам'яті. Утім, засоби зарадити цьому вже існували. Вистачило сягнути по доробки історіографії, яка з 60-х років ХХ ст. інтенсивно досліджувала інші форми колективної історичної тожсамості аніж держава і народ, повертаючи (чи радше відтворюючи) пам'ять локальним спільнотам, т.зв. звичайним людям, підпорядкованим чи меншинним групам різного типу. Нинішня історична політика більшості держав Європейського Союзу націоналізмом взірця ХІХ ст. залишила власне лише трибуни футбольних стадіонів, зосереджуючись на підтримці різноманітних (але неконфліктних) взаємопроникаючих історичних ідентичностей своїх громадян. Навіть у США міф народу розм'якшується через впровадження до нього розшарованих і нерідко суперечливих традицій (або «витворених традицій») численних етнічних, релігійних і соціальних груп, які складають американське суспільство.

Історична політика є, вочевидь, завданням політиків і громадських діячів, але неможлива вона без участі істориків, без використання їх досліджень і наукового авторитету. На мою думку, у Польщі після 1989 р. досить пізно дано собі звіт щодо ваги питання (хіба що занадто довіряючи силі історичної свідомості поляків). Тимчасом незалежність і участь у новій формі європейської і загальносвітової політики поставили перед поляками конечну потребу перебудови як пам'яті про комуністичний режим і війни ХХ ст., так і бачення контактів з іншими народами, головним чином з німцями, росіянами, українцями і євреями.

Історична політика з'явилася в Польщі не лише занадто пізно, але також важко визнати її за вдалу, що, вочевидь, лише незначною мірою є провинною істориків. Бо провадять її політики і, на жаль, незалежно від декларованих ними політичних поглядів, помітно, що історії вони навчалися в комуністичній школі з її натиском на єдність (і монолітність) національну, міф автохтонності, економічний детермінізм чи приписування «Духа» людським спільнотам. Професійні історики повинні дати їм усвідомити, що не є це ніякими об'єктивними вар-

тостями з точки зору історії (а, тимчасом, я маю враження, що історики, інколи, занадто охоче ангажуються в ці ігри на засадах, накреслених у політичних кабінетах).

Польська історична політика, поза сумнівом, здобуває успіхи на ниві музейництва, може бути через те, що «брудну роботу» тут мусять виконати фахівці. Таким показовим успіхом став Музей Варшавського повстання, незважаючи на те, що деяких дратує надзвичайно широке використання в його діяльності засобів популярної культури (це якраз я вважаю за чудовий задум), а інших – применшення проблеми сенсу повстання (це навіть мені кинулося у вічі, незважаючи на мій – визнаю – варшавсько-безкритичний погляд на цю справу). Утім, Музей пробився до суспільної свідомості, утримуючи високий пізнавчий рівень, що становить безсумнівний триумф історичної науки. Тому з надією можна дивитись на кілька чергових музеїв, що нині у стані організації – з Музеєм Історії Польщі на чолі.

Найбільшою ж поразкою історичної політики в Польщі останніх двох десятиліть є натомість, поза сумнівом, справа Єдвабного³. Предметна дискусія істориків на цю тему потонула в запеклій політичній сварці, і обидві сторони спору, використовуючи історичні аргументи, наказували полякам ототожнюватись із жменькою бандитів. Мешканців Єдвабного залишено натомість на поталу крайньоправих демагогів.

Утім, спор цей виявив також і певні слабкості польської історіографії: схильність до участі в ідеологічному дискурсі, а також брак рефлексії над категорією нації, що тягне за собою мовчазне сприйняття націоналістичної схеми. Оскільки ж навіть історіографія плекає племінні цінності, то не дивно, що в головах політиків зародилася гадка покарання ув'язненням за «публічний наклеп на польський народ» із звинуваченнями в участі, організації або відповідальності за комуністичні чи нацистські злочини⁴. Абсурдність цієї задумки кидається в вічі, бо тримається вона на романтичному баченні народу, який обдарований волею, характером, а – хто знає – може навіть і особистістю. Однак, частина істориків почала небезпідставно побоюватись, що така юридична норма буде використовуватись для глушіння дискусії на тему злочину будь-якого члена поль-

ського народу. Мали ж ми цього передсмак у справі Єдвабного, котру послідовники національної «єдності у множині» визнали за атаку на польськість взагалі. Є у цьому, однак, і провина польських істориків, які не були в стані (або не хотіли) запропонувати відповідної привабливої альтернативи для націоналістичного бачення історії.

Між іншим виявилось, що професійна історіографія в суспільній свідомості легко програє різним дилетантським оповідям про минуле, котрі з великою зручністю використовують поетику подієвої історії XIX ст. За доби комерційної культури і глобальної інформаційної мережі, історичні науки мусять конкурувати на вільному ринку ідей з різнорідними теоріями змови, псевдоархеологіями чи сакральними історіями. Поліморфічність історичного знання в сучасному світі є фактом, однак, навіть найбільш фантастичні візії минулого дбають про збереження позірних рис історичності. Непрофесіонал не є взагалі-то і в стані піддати сутнісній критиці такі оповіді – може, щонайбільше, згодитись (чи ні) з поглядами автора. Історія має над ними ту перевагу, що постійно вивчається в школі, але вона програє, коли йдеться про медіальну привабливість.

У Польщі найзагрозливішою псевдоісторією став ревізіонізм. З академічної точки зору явище це видається цілком маргінальним. Освенцимська брехня виголошувана Діаріушем Ратайчаком⁵ – свого часу університетського викладача – зустріла належну і швидко реакцію історичного середовища. Однак, знайшлися і його захисники, адже Ратайчак став свого роду історичним авторитетом для ревізіоністські налаштованої частини суспільства. А це група досить численна і хоч прихильників освенцимської брехні не є в ній – як я вірю – занадто багато, але єднає їх недовіра до офіційного історичного знання і охота до переоцінки його з традиціоналістичної точки зору. Це може набирати лагідних форм, як у випадку Вальдемара Лиссяка⁶, найбільш читаного польського письменника, який уважається читачами за історичний авторитет, а може гостріших – у вигляді публічного схвалення правих диктатур чи ширення расистських і сексистських теорій в ім'я боротьби з уявним ворогом «політкоректності».

Утім, ця течія впливає також і на частину професійних істориків, яких схиляє до пошуків глибших сенсів думки Фелікса Конечного⁷ чи Юліуса Еволи⁸ або захоплення письменством Леона Дегреле⁹, натомість, часом, набирають форм зовсім карикатурні, як у випадку реабілітації сарматського обскурантизму¹⁰. Проблема полягає у тому, що польський традиціоналістський ревізіонізм (як дилетантський, так і професійний) діє в певному запалі і постачає прості відповіді там, де історик після спокійних роздумів бачить складність. Подібно діють зрештою усі ревізіоністські течії: чи ті, що відслідковують ватиканські змови, чи ті, що збирають доводи відвідин інопланетян у античності. Сутнісна дискусія з ревізіонізмом немає, зазвичай, сенсу, оскільки його рація існування є перебування в опозиції щодо офіційної науки, якій він приписує власні риси: упередженість, корисливість, схильність до спрощень та ігнорування невідгидних даних. Мусимо хіба що навчитися із цим жити, оскільки єдина річ, яку можна зробити, це зробити сильніший акцент на етичному вимірі наукової історії в душі типового європейського інтелектуалізму, котрий – вочевидь – є також одним із «хлопчиків для биття» для ревізіоністів.

Виразно позитивною зміною останніх двадцяти років для польської історіографії є її поступове уміжнароднення – може і повільне, але примітне. «Acta Poloniae historica»¹¹ друкували свого часу щоп'ять років бібліографію історичних праць про Польщу і польських істориків, що вийшли друком на іноземних мовах. Остання така бібліографія вийшла в 1995 р., після чого цю справу облишено, оскільки навіть ця остання була непропорційно обширна по відношенню до можливостей наукового журналу-піврічника. Публікація іноземними мовами опрацьовань, що стосуються історії Польщі (і не тільки) перестало бути протягом останніх років чимось надзвичайним, а польська історіографія починає брати участь у світовому обігу науковому. Чимало з цих публікацій скеровані до сих пір до вузького кола спеціалістів, які цікавляться польською тематикою, але частина намагається вийти з гетта національних історій, використовуючи зростаюче зацікавлення світової історії явищами периферійними і перехідними, порівняльною історією чи «підлеглими»

історичними нараціями (у цьому випадку тими, які не увійшли до стандарту всесвітньої історії, сформованого на рубежі XIX і XX ст.).

Децентралізація світової історіографії, поза сумнівом, діє на нашу користь. Дійсно, ніколи історія Польщі не увійде до канону «спільних точок» історіографії, таких як історія Італії, Франції, Англії і Німеччини, а для доби модерності ще й Росії та США. Утім, аргументована науково або ідеологічно нехить до цього канону може призвести до того, що наша історія знайде відповідне місце в новій більш фрагментованій, але також і багатовимірній всесвітній історії. Це, власне, до такої візії ми повинні вписати історію Польщі, що, утім, вимагає пристосування до вимог цього бачення методик, тем, і навіть понятійної мережі, інших аніж у випадку традиційної національної історіографії.

Один успіх на міжнародній арені польська історіографія останніх двадцяти років здобула з певністю. Йдеться тут про вписання шляхетської Речі Посполитої до національних історій наших східних сусідів, незважаючи на те, що як їх націоналістичні історіографії, так і радянська історіографія конструйовані були в опозиції до спадщини Речі Посполитої. Вочевидь, литовська, білоруська чи українська історична нарація про цю державу відмінна від польської, але історії Речі Посполитої будовані є нині в дискусії і співпраці між істориками з країн, котрі не лише з огляду на територію можна вважати за її спадкоємців. Близьке із цим явище можна добачити також у випадку «спільних місць» польської і німецької історіографій, хоча обтяження політичні є тут значно сильніші, особливо на відтинку історії XX ст.

Незважаючи на вміщені в наведеному тексті критичні за уваги на адресу польської історіографії останніх двадцяти років (згідно із засадою: «як кохає, то критикує»), вважаю її за цікаву і живу, непозбавлену поважних наукових досягнень і з надіями на цікавий розвиток у майбутньому. Вочевидь, за умови, що вона не буде загашена, разом із рештою гуманістики, як така, що не вносить нічого до «економіки зіпертої на знаннях». Досить виразна зміна, яка відбулася протягом останніх двадцяти років у

польській історіографії, впливає, на мою думку, у меншій мірі із відшукання незалежності і політичних перемін, а в більшій таки мірі – із явищ глобального характеру, котрі влилися широким потоком до польського публічного і наукового життя разом із кінцем комуністичної ізоляції краю. Йдеться мені про такі явища як революція в доступі до інформації, глобалізація науки і знання, плюс також і популярна культура (в її пост-модерністській, багатоформній і багатомотивній версіях) чи пов'язана із нею інфантилізація політичного життя. На польській історіографії 1989–2009 років усі ці явища залишили свій виразний слід, доводячи, що вона є не лише цариною знання, але також і невід'ємним елементом сучасної культури.

¹ IPN – аббревіатура польського «Instytutu Pamięci Narodowej» (Інституту національної пам'яті), інституції, що покликана розслідувати гітлерівські і комуністичні злочини. Її завданням є також верифікація свідчень публічних осіб про неявну співпрацю із органами безпеки за комуністичних часів. Ця остання область діяльності IPN стала в останньому десятилітті предметом політичного тиску і використовувалася в поточних політичних конфліктах. Структура IPN включає як прокурорський, так і дослідницький відділи: у віданні Інституту є частина архівних зборів, значною мірою таємних, і для їх аналізу залучаються історики.

² До II світової війни у польській мові уживано русизм «Sowiety»/ «Совети» для окреслення СРСР. Термін цей мав ціннісно забарвлений, пейоративний характер. Згодом у комуністичній Польщі прийнятий був нейтральний переклад польською «Związek Radziecki»/ «Радянський Союз», котрий досі є словниковим стандартом. Повернення до довоєнного ціннісно забарвленого окреслення після 1989 р., що спостерігаємо у працях деяких дослідників, можна визнати за політичне приєднання до польської правиці, частина якої плекає свій антикомунізм особливо відважно після занепаду комунізму. Для деяких (на жаль, з-поміж них також є історики) запізнене приєднання до антикомунізму слугує прикриттям пасивності, а чи й співпраці із режимом, за комуністичної доби.

³ Мова йде про подію доби гітлерівської окупації Польщі, коли якась частина польських мешканців містечка Єдвабного брала добровільну участь у вбивствах місцевих євреїв 10.VII.1941 р. Головні виконавці цих вбивств були засуджені польськими судами після II світової війни, однак проблема моральної відповідальності мешканців містечка була піднята у книжці «Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne»/ «Сусіди: нищення єврейської громади в Єдвабному» американського історика польського походження Яна-Томаша Гроса. Тези книжки викликали бурхливі політичні дебати в Польщі, в яких з одного боку підкреслювано роль антисемітизму поляків міжвоєнного періоду (1918–1939) – що мав стати підґрунтям для вбивств євреїв у Єдвабному, з іншого – в ім'я оборони доброго імені нації пробували відкидати участь поляків у погромі або курйозним чином рьялітивізувати злочин, вказуючи на колективну відповідальність євреїв за впровадження комунізму в Польщі (Єдвабне лежить на теренах, приєднаних СРСР 17.IX.1939 р., і тільки після нападу німців на СРСР потрапило під гітлерівську окупацію).

⁴ Припис покарання за наклепи на польський народ як учасника комуністичних чи нацистських злочинів був прийнятий Сеймом при доповненні Карного кодексу в 2007 р. Згідно кодексу, загрожувала б за це покарання до 3 років позбавлення волі. Речник громадянських прав оскаржив цей припис у Конституційному Трибуналі, який остаточно визнав його невідповідність Конституції і відмінив.

⁵ *Ратайчик Діаріуш* (1962–2010) – польський історик і правий активіст. 1999 р. опублікував книжку «Небезпечні теми», де підставив під сумнів масштаби Голокосту (зокрема, кількість жертв концтаборів), що викликала бурхливу громадську полеміку і поставила хрест на його кар'єрі фахового історика.

⁶ *Лисяк Вальдемар* (р.н. 1944) – польський письменник і публіцист. Знаний, зокрема, міркуваннями про брехливість певних загальноприйнятих інтерпретацій подій з недавньої історії Польщі і Європи загалом – див. його «Століття брехунів» (2000), «Держава брехунів – Салон» (2004), «Абетка шулерів – Салон-2» (2006).

⁷ *Конєчний Фелікс-Кароль* (1862–1949) – польський історик, історіософ, творець оригінальної концепції цивілізації (не без впливу А.Дж. Тойнбі). На матеріалах середньовічної та ранньомодерної історії висловлював чимало широкозакроєних міркувань, виопуклював польську місію в історії Центрально-Східної Європи, критично оцінював русько-українські рухи. Для сучасної польської правниці важливий з

огляду на опрацьовану ним «теорію цивілізації», котра виносила польсько-єврейський і польсько-російський конфлікти на рівень боротьби за існування між цивілізаціями.

⁸ *Евола Юліус* (Evola Julius, 1898–1974) – італійський філософ, співторець інтегрального традиціоналізму, один з «духовних батьків» сучасної крайньої прависи і неофашистських рухів в Європі.

⁹ *Дегрелс Леон* (Degrelle Léon, 1906–1994) – бельгійський політик із націоналістично-фашистськими поглядами, за часів II світової війни командир добровольчої валлонської дивізії СС, після війни сховався у франкістській Іспанії і вправним пером боронив свої ідейні настанови.

¹⁰ У політичних дискусіях останнього 20-ліття в Польщі знов повернулися до контрверсій XIX ст. щодо ролі польського Просвітництва і останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського. У цій дискусії Станіслав-Август представлений як космополіт і невинуватий модерніст, який своєю «антинаціональною» і «проєвропейською» політикою призвів до занепаду держави. Протиставляють королю його політичних ворогів і особливо «барських конфедератів» як справжніх «сарматів» – патріотів, консерваторів, прив'язаних до католицизму, неохочих як до Росії, так і до західних звичаїв, котрі геройські, і разом із тим відчайдушно, схопилися за зброю для захисту країни.

¹¹ Піврічник видаваний у Варшаві з 1958 р. Інститутом історії Польської Академії наук.